

Anna Brzezińska

Specyfika czarnego humoru w najnowszej kinematografii i czeskiej

Ogrody Nauk i Sztuk 3, 277-285

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

SPECYFIKA CZARNEGO HUMORU W NAJNOWSZEJ KINEMATOGRAFII CZESKIEJ

Czarny humor jest na stałe wpisany w kulturę, literaturę oraz kinematografię czeską. Jest jednym z elementów specyfiki humoru w ogóle i funkcjonuje w filmach zarówno jako drobny element, pojedyncza scena, jeden z wielu rodzajów komizmu, jak i bardziej rozbudowana wypowiedź, na której opiera się główny wątek filmu. Ten rodzaj humoru jest językiem, którym posługują się reżyserzy w komediach, ale także w filmach obyczajowych czy filmach akcji. Opisując komizm i charakterystyczne cechy czarnego humoru, chciałabym po krótkiej charakterystyce kinematografii czeskiej pokazać, na podstawie kilku analizowanych komedii najnowszej produkcji, w jaki sposób ten rodzaj humoru funkcjonuje w czeskiej kulturze.

CZARNY HUMOR: DEFINICJA, CHARAKTERYSTYKA, FUNKCJE

W najbardziej podstawowej definicji, czarny humor określa się jako: „śmiesz ze śmierci, cierpienia, kalectwa, okrucieństwa”¹. Francuski teoretyk literatury i surrealizmu, André Breton, wyróżnił elementy czarnego humoru, którymi są: komizm, absurd, ironia, trywializacja oraz autoironia i dystans opowiadającego². Stanisław Witkiewicz „Witkacy” postrzegał czarny humor jako zjawisko mające dwa poziomy: pierwszy, jawny, to ironia, którą każdy może zrozumieć, drugi poziom to tworzenie relacji opartych na głębokich wartościach. Ludzie śmiejąc się ze stereotypów i konwencji, dostrzegają sprzeczność i ironię w dowcipie, gdyby jednak wszyscy zrozumieli tę zależność byłiby w stanie wyzbyć się z pewnych narzuconych przez kulturę konwencji i stworzyć nowe, głębokie relacje³. Bruno Schulz operował metaforą teatru jako życia człowieka. Grane role, patos i marionetkowe zachowania były wyśmiewane za kulisami przez samych aktorów, kiedy to po zejściu ze sceny można było dostrzec ironię życia⁴. Dla Witolda Gombrowicza śmiech i śmierć były dwoma niezapóźredniczonymi formami, najbardziej czystymi z możliwych, dzięki którym możliwy był bunt przeciwko zapóźredniczonym formom⁵.

Za pojęciem „czarny humor” nie kryje się więc sam dowcip i śmiech z wypowiedzianego żartu, jest to zjawisko głębsze i wymagające dokładnej analizy. Czarny humor często wiąże się z surrealizmem. Bywa kojarzony z językiem sztuki „niskiej”. Być może dlatego, że nie używa eufemizmów, jest nieskomplikowany, a żart, aby zachował swój sens i nie zanudził odbiorcy, musi być wypowiedziany wprost. Temu wrażeniu sprzyja dodatkowo fakt, że czarni humorysty używają takich figur retorycznych degradacji jak: przekleństwa, wulgaryzmy czy prozaizmy⁶. Ten rodzaj humoru jest aktem przeciwko stehniczowanemu, nowoczesnemu społeczeństwu, buntem przeciwko nieistotnym wartościom. Czarny humor kpi sobie z człowieka, który uważa,

¹ T. Bocheński, *Czarny humor w twórczości Witkacego, Gombrowicza, Schulza. Lata trzydzieste*, Kraków 2005, s. 19.

² Tamże, s. 12.

³ Tamże, s. 58.

⁴ Tamże, s. 147.

⁵ Tamże, s. 231.

⁶ T. Bocheński, *Czarny humor...*, dz. cyt., s. 71.

że może zapanować nad śmiercią. Wyśmiewa ważne dla ludzi, lecz nieistotne w perspektywie wieczności, sprawy⁷. Czarny humor wykazuje nieufność do eschatologii (czarny humor nie obiecuje, że będzie życie po śmierci), umierania i tabu (w tym stereotypów, np. że o zmarłych nie mówi się źle). Funkcjonowanie czarnego humoru w kulturze prowadzi do detabuizacji śmierci i związanych z nią rytuałów, aktualizuje wzorce ustalone przez tradycję⁸. Czarny humor jest także krytyką mieszczańskiej moralności, która zakazuje śmiać się ze spraw ostatecznych w ten sposób ukrywając lek przed śmiercią. Żartując w taki sposób uświadamiamy sobie fakt, że każdego z nas czeka śmierć. Nie ma sensu zaprzeczenie, a dopuszczenie tej myśli do siebie pomoże człowiekowi przygotować się do odejścia z tego świata⁹.

Czarny humor spełnia pewne funkcje, m.in. zrównuje kulturowe sposoby radzenia sobie ze śmiercią¹⁰. Świadomość tego, że każdego z nas czeka taki sam koniec, niezależnie od statusu materialnego, społecznego i jego pozycji w rodzinie oraz, tego że każdy, nawet najbardziej bogaty, nie może przekupić śmierci czy jej oszukać, sprawi, że człowiek będzie lepiej mógł sobie poradzić z umieraniem. Jest to rodzaj sprawiedliwości społecznej, śmierć spotka przecież każdego. Na „drugą stronę” nie będziemy mogli zabrać ze sobą żadnych przedmiotów ani żadnych osób. Kolejną funkcją czarnego humoru jest to, że burzy wzorce ustalone przez tradycję oraz normy, które w kulturze zakazują śmiechu ze śmierci i zmarłych. Ponadto opowiadający powinien zdawać sobie sprawę z kruchości własnego istnienia, także śmiejąc się śmieje się ze swojej sytuacji. Opowiadając żart o śmierci uświadamia sobie, że on także umrze, i że czeka go ten sam los co innych¹¹.

Przyjmując wcześniej przytoczoną definicję czarnego humoru możemy uznać, że czarny humor wpisuje się w następujące teorie komizmu: teorię kompensacji, sprzeczności do której należą teoria Georga Hegla i teoria relacjonizmu Mojsieja Kagana oraz teorię odejścia od normy. Teoria kompensacji jest podstawową, do której można się odwołać kiedy mówimy o czarnym humorze. Śmiech spełnia funkcję terapeutyczną, dzięki której możemy zdać sobie sprawę z niezaprzeczonego faktu jakim jest śmiertelność człowieka. Jednak nie uwalnia od lęku przed śmiercią, a raczej przypomina o jej realności i pozwala się na nią przygotować¹². Teoria G. Hegla mówi o tym, że śmieszy nas sprzeczność pomiędzy istotą zjawiska, a jej zewnętrznym przejawem. Śmierć jest poważna, często mówi się o niej w sposób patetyczny. Śmiejąc się z niej nie wyśmiewamy jej istoty, ale to w jaki sposób jest nam pokazywana, zauważamy sprzeczność pomiędzy nią, a jej trywialnym obrazowaniem¹³. Podobnie jest w teorii relacjonizmu M. Kagana, gdzie realność ponosi porażkę w zderzeniu z ideałem. Ośmieszane zjawisko, za pomocą ironii, sarkazmu i kpiny staje się śmiesznie nieistotne w porównaniu z samym zdarzeniem jakim jest śmierć. Nie ma nic śmiesznego w śmierci, dopóki człowiek sam jej nie ośmieszy¹⁴. W tym przypadku rzeczy ze sfery *sacrum* sprowadzane są na chwilę, podczas wypowiedzania żartu, do sfery *profanum*. Ostatnią z teorii, która uzasadnia śmieszność czarnego humoru jest koncepcja odejścia od normy, według której komizm widzimy w osobach i rzeczach, które nie mieszczą się w ramach norm społecznych. Teoria ta wpisuje się w koncepcję typowego czeskiego bohatera filmu, o którym będzie

⁷ Tamże, s. 17.

⁸ Tamże, s. 16 – 18.

⁹ Tamże.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Tamże, s. 16 – 18.

¹² T. Bocheński, *Czarny humor...*, dz. cyt., s. 18.

¹³ B. Dziemidok, *O komizmie*, Warszawa 1967, s. 27.

¹⁴ T. Bocheński, *Czarny humor...*, dz. cyt., s. 18.

mowa w kolejnych akapitach. Odejściem od normy można nazwać także panujące dziwaczne mody, odwrót od językowych konwencji, dobrego wychowania czy logiki¹⁵.

W czeskiej kulturze rozróżniamy dwa rodzaje czarnego humoru: *černý humor* (czarny humor) oraz *šibeniční humor* (wisielczy humor). *Šibeniční humor* występuje wtedy, kiedy autor żartu śmieje się ze swojej tragicznej sytuacji życiowej czy swojej niepełnosprawności, co często miało miejsce w obozach koncentracyjnych czy na polu walki. *Černý humor* funkcjonuje właśnie w najbardziej ogólnym znaczeniu, jako śmiech ze śmierci¹⁶.

ZARYS HISTORII CZESKIEJ KINEMATOGRAFII

Czarny humor używany jest w czeskiej kulturze zarówno w życiu codziennym jak i w wytworach kultury; przede wszystkim w literaturze i kinematografii. Na przykładzie kilku analizowanych filmów najnowszej produkcji czeskiej, chciałabym ukazać w jaki sposób funkcjonuje w nich czarny humor.

Granica, którą uznają czescy teoretycy i krytycy filmu oraz od której możemy mówić o najnowszej czeskiej kinematografii to rok 1989. Wcześniejszymi punktami granicznymi były lata: 1918 (koniec I Wojny Światowej), 1938 (zaanektowanie przez III Rzeszę terenów Czechosłowacji), następnie rok 1945, czyli zakończenie II Wojny Światowej oraz 3 lata okresu wolnej twórczości do roku 1948, kiedy to władzę w kraju przejęli komuniści. Kolejnym rokiem przełomowym był 1968, czyli okres Praskiej Wiosny, podczas którego próbowano budować „komunizm z ludzką twarzą”. Lata 60. XX w. były w czeskim kinie okresem rozwoju, uważanym do dziś za najbardziej twórczy w historii kina naszych południowych sąsiadów, nazywanym Czeską czy też Czechosłowacką Nową Falą (*Česká nová vlna*). W tym okresie działalność filmowa reżyserów wywodzących się ze szkoły praskiej (FAMU) mogła dać upust swojej twórczości dzięki pieniądżom od państwa i względnej wolności słowa. Okres Nowej Fali został zakończony przede wszystkim przez najazd wojsk Układu Warszawskiego na Czechosłowację w roku 1968 oraz zmianę władz w KPC (Komunistyczna Partia Czechosłowacji) na bardziej restrykcyjne. Ostatnim punktem granicznym w czeskiej kinematografii były wydarzenia związane z Akcją Rewolucyjną oraz transformacją ustrojową i przejściem na demokrację parlamentarną, co miało miejsce w roku 1989¹⁷. W tym czasie nie za bardzo wiedziano, kto i w jaki sposób będzie produkować filmy w świetle nowej sytuacji politycznej¹⁸. Sprywatyzowano wytwórní *Barrandov*, Czesi przeszli z centralnego do wolnorynkowego sposobu finansowania filmów. Zaczęła wzrastać konkurencja zza granicy, w szczególności amerykańska. Zmiana społeczna, polityczna i ekonomiczna wpłynęła na styl życia Czechów, co doprowadziło do przejścia na twórczość komercyjną. Po wzroście cen biletów po 1989 r., w stosunku do czasów komunistycznych¹⁹, okazało się, że liczba widzów czeskich kin zmalała dziesięciokrotnie. Obecnie liczba ta nie przekracza 10 mln widzów²⁰. W kinach czeskich wyświetlane są filmy produkcji rodzimej, na drugim miejscu amerykańskiej, i kolejno: filmy francuskie i brytyjskie²¹.

¹⁵ B. Dziemidok, *O komizmie...*, dz. cyt., s. 33.

¹⁶ B. Havránek (red.), *Slovník spisovného jazyka českého*, <http://ssjc.ujc.cas.cz/>, 13.04.2013.

¹⁷ A. Halada, *Český film devadesátých let. Od Tankového praporu ke Koljovi*, Praga 1997, s. 16.

¹⁸ A. Ziemiańska, *Kinematografia czeska w latach 1990 – 1996*, [w:] S. Bobowski (red.), *Studia filmoznawcze* 20, Wrocław 1999, s. 7 – 8.

¹⁹ A. Halada, *Český film...*, dz. cyt., s. 36.

²⁰ J. Radová (red.), *Statistika kultury 2007*,

http://new.nipos-mk.cz/wp-content/uploads/2009/03/statistika_kultury_2007.pdf, 13.04.2013.

²¹ Tamże.

W czeskiej kinematografii możemy rozróżnić trzy podstawowe typy filmu: *komerční film* (film komercyjny), *střední proud* (środkowy prąd) i *experimentální film* (eksperymentalny film)²². Cechą główną filmu komercyjnego jest to, że nastawiony jest na zdobycie jak największej ilości widzów w kinie oraz zarobieniu jak największej kwoty pieniędzy. Operują one prostym, zrozumiałym językiem, do którego jednak potrzeba pewnego zaplecza, znajomości popkultury czeskiej. Komercyjne filmy to w większości komedie i filmy akcji. W nurcie *středního proudu* kręcone są filmy obyczajowe i historyczne oraz adaptacje filmowe. W większości są one robione w celu wyświetlenia ich w telewizji, do kin nie przyciągają milionów widzów. *Experimentální film* jest prądem, w którym najczęściej przeważa twórczość młodych debiutantów, zarówno reżyserów jak i aktorów. Są to filmy niskobudżetowe, często finansowane z Ministerstwa Kultury. Często ich główny wątek gubi się w ilości nakręconych scen. Obecnie w najnowszej kinematografii czeskiej przeważa prąd komercyjny, podobnie jak w pozostałej części Europy i Stanach Zjednoczonych²³.

KOMEDIA JAKO PODSTAWOWY ŚRODEK WYRAZU CZARNEGO HUMORU

Chcąc przyrzeć się współcześnie funkcjonującemu czarnemu humorowi chciałabym zanalizować kilka komedii produkcji czeskiej. Kiedy jest mowa o gatunkach filmowych, komedię odróżniamy od innych filmów ukazując jej cel, jakim jest wywołanie reakcji (w tym przypadku rozśmieszenie) widza²⁴. Komedie może rozgrywać się w każdym miejscu i czasie oraz odnosić się zarówno do przeszłości, jak i przyszłości. Współczesne czeskie komedie są w większości poświęcone obecnym czasom, poruszają aktualne problemy oraz ukazują zwykłego, szarego Czecha i jego historię. Obecnie możemy wyróżnić takie rodzaje czeskich komedii: tragikomedie, parodie, czarne komedie, komedie o grotesce, komedie przeznaczone do wystawienia na scenie, *crazy comedy* i mistyfikacje²⁵.

Kino czeskie jest niezwykle specyficzne, szczególnie kiedy mówimy o humorze w filmach produkowanych w Czechach. Komizm czeskich filmów polega nie tylko na splocie scen humoru sytuacyjnego, tak jak często dzieje się to w polskich komediach. Czeskie produkcje są charakterystyczne ze względu na bohatera, który ma nas śmieszyć. Często bohater bawi nie tylko w filmach komediowych czy komediodramatach, ale także w filmach obyczajowych. Bohater czeskiego filmu to najczęściej *outsider*, człowiek w kryzysie, osoba nieprzystosowana społecznie, nieradząca sobie z życiem, dorosły zachowujący się jak dziecko, człowiek nie radzący sobie ze związkami z drugą osobą. Są to szaleńcy, idioci, poczciwe głuptasy, których charakterystyczne cechy, przywary czy nieporadność życiowa jest komiczna²⁶. Jednak ukazanie osób i problemów, nie tyle szarego człowieka, co osób z marginesu społecznego, może być powodem detabuizacji ich problemów, co jest zjawiskiem pozytywnym. Czescy bohaterowie to także osoby, które biernie przyglądają się rzeczywistości, spokojnie czekają na rozwój wydarzeń. Ich inteligencja i spryt przejawia się właśnie tym, że zamiast uczestniczyć w akcji, zdają się na los, przeznaczenie, które decyduje o nich samych, co zawsze kończy się *happy endem*²⁷. Połączenie niesfornego bohatera i gagów sytuacyjnych oraz czarnego humoru rodzi kolejne komiczne sytuacje, a więc absurdalne zwroty akcji, przybranie groteskowej skali konfliktu (kiedy to problem jest wyolbrzymiany, albo

²² L. Ptáček, *Panorama českého filmu, Olomouc 2000*, s. 201.

²³ Tamże, s. 201.

²⁴ L. Ptáček, *Panorama...*, dz. cyt., s. 267.

²⁵ Tamże, s. 267.

²⁶ I. Sviták, *Bohaterowie wyobcowani* [w:] A. Gwóźdz (red.), *Czeska myśl filmowa, tom I. Reguły gry*, Gdańsk 2007, s. 185.

²⁷ P. Hanáková, *Konstrukcja normalności. Rodowód postaci męskich we współczesnym kinie czeskim*, [w:] A. Gwóźdz (red.), *Czeska myśl filmowa, tom I. Reguły gry*, Gdańsk 2007 s. 293.

czynny bohaterów tworzą problem nieadekwatny do przewinienia), nielogiczności, zaskoczenia niemieszczące się w ramach zdrowego rozsądku. W czeskich filmach możemy się spotkać także z gramami słownymi, anegdotami czy kawałami²⁸. Czarny humor jest więc jednym ze specyficznych elementów czeskiego, filmowego humoru.

Jedną z komedii komercyjnych czeskiej produkcji, w której występuje czarny humor jest film *Ženy v pokušení (Kuszone kobiety)*²⁹ z roku 2010, do którego scenariusz napisał sam reżyser – Jiří Vejdělek. Film przyciągnął do kin aż 1,2 mln widzów z liczącego 10 mln społeczeństwa czeskiego. Dominuje w filmie dowcip słowny oraz humor sytuacyjny, aczkolwiek czarny humor także jest obecny. W tego typu komediach czarny humor to kilka do kilkunastu scen subtelnie wplecionych w fabułę filmu. Film opowiada o czterdziestoletniej pani psycholog, która zdradzona przez męża, rozpoczyna nowe życie w pojedynkę. Pomaga jej w tym, zaprawiona w miłosnych „podbojach” matka Vilma, była aktorka. Niestety, Vilma dowiaduje się, że ma raka szyjki macicy. Postanawia przez ostatnie miesiące żyć pełnią życia: wydaje książkę, umawia się z kolejnymi mężczyznami i chodzi na flamenco. Helena, główna bohaterka, kiedy dowiaduje się o chorobie matki chce ją umieścić w szpitalu, ta jednak nie chce dać „pokroić” swoich narządów, z którymi „przeżyła trzy reżimy”, woli umrzeć w domu, po uprzednim uporządkowaniu swoich spraw. Komiczną scenę widzimy podczas pogrzebu Vilmy. Kiedy córka żegnając się z nią pochyla się nad trumną, ona nagle ożywa (możemy się tylko domyślać, że dzieje się to w wyobraźni Heleny). Kobiety przeprowadzają ze sobą ostatnią rozmowę, w której to Vilma każe odsłonić swoje ramiona, aby nie wyglądała jak „stara baba”, pyta się o stan swojego makijażu. Wspomina, że ponieważ jest to jej dzień, musi wyglądać najlepiej z obecnych. Radzi swojej córce nie płakać, ponieważ zepsuje sobie *make-up*, a przecież nawet na pogrzebie może trafić na ciekawego mężczyznę. Córka żartuje o ceremonii pogrzebowej jako o „ostatniej prowokacji” swojej matki. Czarny humor tej sceny pokazuje nieufność do pogrzebowych rytuałów, przemienienia moment skupienia, jakim powinno być pożegnanie bliskiej osoby w zabawną konwersację, która pozbawiona jest konwenansów (matka nie przejmuje się swoim prowokującym wyglądem, a pogrzeb nazywa swoim ostatnim „wystąpieniem”).

Inną, komiczną sceną tego filmu jest moment, kiedy dwóch mężczyzn remontuje mieszkanie (jeden z nich w kolejnych kadrach filmu zostanie kochankiem Heleny), oraz rozmawia ze sobą o tym, jak tanio zostało zakupione mieszkanie. Nowy właściciel mówi, że „staremu właścicielowi coś wypadło”, następnie kamera przechodzi od widoku kuchni poprzez okno na podwórze, gdzie na bruku widzimy zarys człowieka, wcześniej namalowany białą farbą przez śledczych, charakterystyczny znak wskazujący na to, że w tym miejscu została dokonana zbrodnia, ewentualnie samobójstwo. Kilka scen później ponownie widzimy obrys zwłok, tym razem użyty przez dzieci z podwórka do gry w klasy. Dzieci, prawdopodobnie bezwiednie, sprowadziły śmierć ze sfery *sacrum* do *profanum*, robiąc użytek z tego obrysu.

FILM JEDNA RUKA NETLESKÁ (JEDNA RĘKA NIE KLASZCZE)

Czarny humor może być pokazany jako pojedyncze sceny a także jako główny wątek fabularny. W komedii *Jedna ruka netleská (Jedna ręka nie klaszcze)*³⁰ z 2003 r., która przyciągnęła do kin ponad 450 tys. Widzów³¹, w reżyserii Davida Ondříčka punkt kulminacyjny okazuje się być

²⁸ L. Ptáček, *Panorama...*, dz. cyt., s. 267.

²⁹ J. Vejdělek (reż.), *Ženy v pokušení*, 2010.

³⁰ D. Ondříček (reż.), *Jedna ruka nie klaszcze*, 2003.

³¹ Unie filmových dytrybutorů, *TOP 50 filmů za r. 2003*, <http://www.ufd.cz/clanky/top-50-filmu-za-r-2003>, 19.07.2013.

pełen czarnego humoru. Bohaterem filmu jest rodzina, nietypowa, odizolowana od społeczeństwa, posiadająca dziwaczne, nieakceptowane tajemnice. Matka, wychowuje dzieci w ekologicznym gospodarstwie domowym, z dala od techniki i urządzeń typu komputer czy telewizor. Dzieci są wegetarianami, uczą się w domu. Dziewczynka jest obdarzona wyjątkową inteligencją, w przeciwieństwie do brata, którego jedynym marzeniem jest mieć na własność pustkę. Ojciec prowadzi nielegalne interesy pod przykryciem wegetariańskiej restauracji, przemyca zwierzęta będące pod ochroną, a następnie serwuje je jako wykwintne dania na tajnych, ekskluzywnych imprezach, w których uczestniczy śmietanka towarzyska Pragi. Ponadto bohater ten ma problemy psychiczne, zaczyna się przebierać za Hitlera oraz zachowywać się jak przywódca III Rzeszy. Punktem kulminacyjnym filmu jest scena, w której żona nieradząca sobie z dziećmi (dziewczynka, wykorzystując wiedzę z podręcznika do fizyki, linkę holowniczą oraz obrazek pustki, zbudowała pułapkę na swojego brata) przyjeżdża do męża po wsparcie i zastaje go na ekskluzywnej kolacji. Daniem popisowym tego przyjęcia jest tytułowa ludzka ręka. Kiedy żona kłóci się z mężem, dzieci zabierają się do jedzenia ludzkiego mięsa. Wszystko to, przed czym matka próbowała uchronić dzieci, uderza w rodzinę z podwójną siłą: córka i syn nie tylko poznają smak mięsa, ale stają się kanibalami. Film operuje czarnym humorem nie tylko w tytule, który pokazuje nam, że posiadając tylko jedną rękę nie można klaskać, czyli wyrażać aprobaty, ale także w tej ostatniej scenie, kiedy reżyser wyśmiewa dziwny styl życia i nowoczesne wzorce wychowania przywiezione z Zachodu oraz bohaterów: naiwność matki, która wierzy w wychowanie dzieci bez telewizji oraz ojca, który poza tym, że jest właścicielem restauracji pragnie przede wszystkim stać się Hitlerem. Charakterystyczne cechy czarnego humoru możemy zauważyć także w sylwetkach bohaterów, np. w podobieństwie ojca, który przebiera się za przywódcę III Rzeszy oraz syna, który także się przebiera, ale za dziewczynkę. Śmieszą nas dziwni bohaterowie, chociaż dotykają ich poważne problemy, co wpisuje się w teorię komizmu odejścia od normy.

FILM *OTESÁNEK (MAŁY OTIK,)* SURREALIZM I CZARNY HUMOR

Czarnym humorem operował w jednym ze swoich filmów Jan Švankmajer, który bazując na surrealistycznych obrazach pełnych snu i baśni skonstruował przerażającą czarną komedię pt. *Otesánek (Mały Otik)*³², którą w kinach odwiedziło 56 tys. ludzi³³. Tytułowy bohater jest pieńkiem, antropomorficznych kształtów. Został przyniesiony z lasu przez mężczyznę, który chciał ulżyć swojej żonie, ponieważ ta nie mogła doczekać się dziecka. Żona opiekując się pieńkiem sprawia, że ten ożywa, niczym w baśniach Karela Erbena. Pieniek dostaje imię *Otesánek*. Zachowuje się jak dziecko o niezaspokojonym apetycie, zjada wszystkie domowe zapasy, objada sąsiadów, a na końcu zaczyna pożerać ludzi. Jego pierwszym łupem pada pani z opieki społecznej. Ponieważ *Otik* cały czas rośnie, konieczne jest przeniesienie go do piwnicy, gdzie zostaje zamknięty w skrzyni. W końcu ojciec postanawia się rozprawić z kapryśnym dzieckiem. Bierze piłę mechaniczną i schodzi to piwnicy, zostawiając płaczącą żonę na schodach. Jednak, gdy staje twarzą w twarz z własnym synem stwierdza, że nie może zabić własnego dziecka. Scena kończy się na tym, że dziecko pożera ojca. Na pomoc przybywa babcia Alžbietki (sąsiadki i koleżanki *Otika*), która to motyką rozpruwa brzuch *Otika* i uwalnia wszystkie osoby. Film ten niesie ludowe prawdy zaczerpnięte z baśni K. Erbena oraz za pomocą czarnego humoru ukazuje absurdalność całej sytuacji. Tragicznie śmieszna jest postać dziecka, które w rze-

³² J. Švankmajer (reż.), *Mały Otik*, 2000.

³³ Unie filmových dytrybutorů, *TOP 50 filmů za r. 2001*, <http://www.ufd.cz/clanky/top-50-filmu-za-r-2001>, 19.07.2013.

czywistości jest klockiem drewna o niekończącym się apetycie oraz zjadającym ludzi. Czarny humor widzimy tutaj w śmiechu z kanibalizmu, tylko czy możemy mówić o kanibalizmie, skoro Otik nie był człowiekiem? Film wypowiada pewne prawdy ludowe w języku czarnego humoru; skoro przeznaczenie (siła wyższa) odebrały rodzicom możliwość posiadania potomstwa to dlaczego się temu sprzeciwili biorąc na wychowanie pieniek z lasu? Rodzice zostali ukarani także za ślepą miłość, bezstresowe wychowanie oraz spełnianie wszystkich zachcianek dziecka. W filmie śmieszny absurdalna sytuacja, kiedy ojciec zostaje zjedzony przez własne dziecko. Splot irracjonalnych wyników działania rodziców jest komiczny, m. in. i z powodu odejścia ich postępowania i zachowania Otesánka od normy: rodzina mająca dziwaczne dziecko musi przyjąć nowy styl życia, karmić je absurdalnymi ilościami jedzenia oraz pilnować, aby niemowlę nie zjadło innych ludzi. Motyw przemiany podczas jedzenia ma na celu wyśmianie konsumpcyjnego stylu życia³⁴. Filmy J. Švankmajera często wykorzystują estetykę czarnego humoru i sarkazmu, który za zadanie ma chronić przed zagrożeniami współczesnego świata. Widoczny staje się jeszcze jeden aspekt czarnego humoru i jeszcze jego mroczniejsza strona, a więc nawiązane do czarów, magii, pseudofolkloru, ludowej sztuki i mitologii³⁵.

POPULARNOŚĆ TEKSTÓW Z CZARNYM HUMOREM W SPOŁECZEŃSTWIE CZESKIM, PRÓBA ANALIZY ZJAWISKA

Fenomen czarnego humoru, polega na tym, że swobodnie porusza się on w ramach filmów, książek i życia codziennego. Czescy odbiorcy zazwyczaj nie oburzają się z powodu występowania w jakimś dziele czarnego humoru, nie czują się obrażani w kinie podczas seansu kiedy pojawi się scena z czarnym humorem; przeciwnie, większość widzów się śmieje. Popularność tego rodzaju humoru spowodowane jest zarówno czynnikami historycznymi jak i właściwościami społeczeństwa czeskiego, dlatego warto przyjrzeć się kilku zjawiskom kulturowym i tekstom kultury, innym niż filmy. Językiem czarnego humoru operowano już wcześniej w literaturze. Posługiwali się nim w swojej twórczości m. in. Ladislav Klíma³⁶, Jaroslav Hašek, Bohumil Hrabal, a także grupy surrealistyczne. Na podstawie powieści B. Hrabala zostało nakręconych wiele filmów, które reżyserował Jiří Menzel, a które także ukazywały śmiech z rzeczy śmiertelnie poważnych. Ponadto, kino w Czechach jest w dużej mierze autorskie, scenariusz pisze, a później go reżyseruje najczęściej ta sama osoba. Nawet kino komercyjne ma swoich reżyserów, po których możemy spodziewać się podobnego stylu w każdym kolejnym filmie. Odbiorcy mogą przewidzieć w jakiej formie będzie komedia jeśli wybiorą danego reżysera i z czego będą się śmiać. Ponieważ komedie wciąż operują czarnym humorem, może to być przesłanką do tego, że widownia kinowa być może przyzwyczała się do tego rodzaju humoru, mimo że często wydaje się brutalny czy nawet bolesny. Społeczeństwo czeskie jest laickie, większość deklaruje się jako ateści lub bezwyznaniowcy³⁷. W Czechach najczęściej zwłoki poddaje się kremacji. Ciekaw-

³⁴ N. Žilka, *Faust surrealistyczny (Jana Švankmajera Lekcja Fausta 1994)*, [w:] S. Bobowski (red.), *Studia filmoznawcze 20*, Wrocław 1999, s. 74.

³⁵ Tamże, s. 71.

³⁶ Z. Tarajło – Lipowska, *Historia literatury czeskiej*, Wrocław 2010 s. 240.

³⁷ Český Statistický Úřad, *Náboženské vyznání obyvatelstva*, 2001, http://www.czso.cz/csu/tz.nsf/i/nabozenske_vyznani_obyvateľstva_ceske_republiky_23_12_04. 19.07.2013

wym zjawiskiem jest to, że część społeczeństwa nie interesuje, co po śmierci będzie się działo z ich ciałem, stąd bardzo powszechny problem nie zgłaszania się po urny bliskich po kremacji, brak ceremonii pogrzebowych oraz nie grzebanie zmarłych na cmentarzach albo trzymanie urn w domach. Na cmentarzach nie spocznie od 30 % Czechów, którzy mieszkali w wioskach i małych miasteczkach oraz 50 % Prażan. Często w uroczystości pożegnania bliskiej osoby bierze udział tylko najbliższa rodzina³⁸. W czeskich tekstach kultury, szczególnie w filmach i dziełach literackich często możemy się spotkać ze stereotypem „Szwejka”³⁹ oraz stereotypem „klid a pohoda” (spokój i pogoda ducha). Tolerancja dla czarnego humoru być może nie tyle wiąże się z relatywizmem wartości wynikającej z ateizmu społeczeństwa, co ze stereotypowym przekonaniem, że spokój jest najważniejszy. Stereotyp „Szwejka” występuje często w filmach i literaturze jako potwierdzenie pewnego wzoru bohatera, którego mądrość polega na tym, że robi wszystko to, co inni mu każą i w tej bierności ukrywa się jego chytryść, ponieważ bohaterowi pomaga los, a nie on sam. Stereotyp „klid a pohoda” polega na założeniu, że tylko spokój może zapewnić długie życie. Kultura czeska zbudowana jest wokół afirmacji życia dokonującej się w gospodzie przy picu piwa. Jest to sposób na rozładowanie wszelkich napięć i stresów. Być może rozwój czarnego humoru wiązał się z pewnymi przeżyciami tego społeczeństwa, np. z trudnym okresem jakim był komunizm i związane z nim represje (które nasiliły się po praskiej wiosnie) oraz przemilczanie tego problemu (co widoczne jest nawet w kinematografii, gdzie dopiero w ostatnich kilku latach zaczęły pojawiać się filmy próbujące „rozliczyć” się z historią). Posługiwanie się takim, a nie innym językiem filmowym wynika także z tego, że Czesi odcięci od zachodniej nauki w czasach komunizmu sami musieli stworzyć teorię filmu.

Film czeski operując czarnym humorem może oburzać widza, w szczególności takiego, który nie jest przyzwyczajony do czeskiego humoru. Jest to język, który nie przemawia do wszystkich. Niektórzy ludzie są tak wrażliwi, że odrzucają estetykę czarnego humoru, chociaż oburzanie innych wcale nie jest jej intencją. Śmiejąc się ze śmierci należy pamiętać, że śmiejemy się z jej reprezentacji, a nie stricte z niej samej. Ten humor w sytuacjach kryzysowych może być także sposobem na poradzenie sobie ze śmiercią bliskich, spełniać funkcję katharsis oraz pomóc nam pogodzić się z lękiem przed śmiercią.

BIBLIOGRAFIA

- Bocheński T., *Czarny humor w twórczości Witkacego, Gombrowicza, Schulza. Lata trzydzieste*, Kraków 2005.
- Dziemidok B., *O komizmie*, Warszawa 1967.
- Effenberger V., *Obraz człowieka w filmie czeskim*, [w:] Gwóźdź A. (red.), *Czeska myśl filmowa, tom I. Reguły gry*, Gdańsk 2007.
- Glensk U., Gawliński P., Niechciane ciało. O zaniechaniu obrzędowości pogrzebowej w Czechach**, [w:] **Konarska K. (red.)**, *Ciało cielesne, Wrocław 2011*.
- Halada A., *Český film devadesátých let. Od Tankového praporu ke Koljovi*, Praga 1997.
- Hanáková P., *Konstrukcja normalności. Rodowód postaci męskich we współczesnym kinie czeskim*, [w:] Gwóźdź A. (red.), *Czeska myśl filmowa, tom I. Reguły gry*, Gdańsk 2007.
- Ptáček L., Panorama českého filmu, Olomouc 2000.**
- Sviták I., *Bohaterowie wyobcowani* [w:] Gwóźdź A. (red.), *Czeska myśl filmowa, tom I. Reguły gry*, Gdańsk 2007.

³⁸ U. Glensk, P. Gawliński, *Niechciane ciało. O zaniechaniu obrzędowości pogrzebowej w Czechach*, [w:] K. Konarska (red.), *Ciało cielesne, Wrocław 2011*, s. 198-199.

³⁹ V. Effenberger, *Obraz człowieka w filmie czeskim*, [w:] A. Gwóźdź (red.), *Czeska myśl filmowa, tom I. Reguły gry*, Gdańsk 2007 s.216.

Tarajto – Lipowska Z., *Historia literatury czeskiej*, Wrocław 2010.
Ziemlańska A., *Kinematografia czeska w latach 1990 – 1996*, [w:] Bobowski S. (red.), *Studia filmoznauczne* 20, Wrocław 1999.
Žilka N., *Faust surrealistyczny (Jana Švankmajera Lekcja Fausta 1994)*, [w:] Bobowski S. (red.), *Studia filmoznauczne* 20, Wrocław 1999.

NETOGRAFIA

Český Statistický Úřad, *Náboženské vyznání obyvatelstva*, 2001, http://www.czso.cz/csu/tz.nsf/i/nabozenske_vyznani_obyvatelstva_ceske_republiky_23_12_04, 19.07.2013
Havránek B. (red.), *Slovník spisovného jazyka českého*, <http://ssjc.ujc.cas.cz/>, 13.04.2013.
Radová J. (red.), *Statistika kultury 2007*, http://new.nipos-mk.cz/wp-content/uploads/2009/03/statistika_kultury_2007.pdf, 13.04.2013.
Unie filmových dytributorů, *TOP 50 filmů za r. 2001*, <http://www.ufd.cz/clanky/top-50-filmu-za-r-2001>, 19.07.2013.
Unie filmových dytributorů, *TOP 50 filmů za r. 2003*, <http://www.ufd.cz/clanky/top-50-filmu-za-r-2003>, 19.07.2013.

FILMOGRAFIA

Vejdělek J. (rež.), *Ženy v pokušení*, 2010.
Ondříček D. (rež.), *Jedna ruka nie klaszcze*, 2003.
Švankmajer J. (rež.), *Malý Otik*, 2000.

STRESZCZENIE

Artykuł porusza kwestię specyfiki czarnego humoru w najnowszych filmach produkcji czeskiej. Pokazując funkcje i charakter czarnego humoru oraz odwołując się do teorii komizmu autorka przechodzi do opisu czeskiej kinematografii i skupia się na filmach wyprodukowanych po 1989 r. W analizowanych komercyjnych komediach i czarnych komediach dostrzega aspekty czarnego humoru i odwołuje się do cech czeskiego społeczeństwa.

Słowa kluczowe: Czarny humor, kinematografia czeska, komedie, Jiří Vejdělek, David Ondříček, Jan Švankmajer

THE SPECIFIC OF BLACK HUMOR IN RECENT CZECH CINEMA

Summary

The article concerns the peculiarity of black humour in the newest Czech films. Indicating the function and nature of Czech humour, the author subsequently describes Czech cinematography, focusing on films made after 1989. In the commercial comedies and black comedies that she analyses, she points at different aspects of black humour and refers to the features of Czech society.

Key words: black humour, czech cinematography, comedies, Jiří Vejdělek, David Ondříček, Jan Švankmajer